

MÁLFARSPISTLAR

Í SKÓLASTOFUNA

I



Baldur Hafstað

Skolavefurinn.is

Um efnið

Hér á eftir fara brot úr málfarspistlum sem birst hafa í *Morgunblaðinu* undanfarin misseri (Pistlana má finna í heild í greinasafni mbl.is undir „Tungutak Baldur Hafstað“).

Þessi brot mætti nýta í kennslustund, t.d. í lok tíma þegar þreyta fer að gera vart við sig hjá nemendum.

Það auðveldar alla umræðu um tungumálið að beita hugtökum. Þegar að er gáð þarf ekki mörg málfræði- eða stílfræðihugtök til að gera alla umræðu markvissari og skemmtilegri en ella væri.

Hér gefst tækifæri til að bregða aðeins á leik og sýna nemendum jafnframt að málfræði er hagnýt grein.

Skólavefurinn leggur metnað sinn í að bera á borð vandað og skemmtilegt kennsluefni í íslensku. Þetta er liður í þeirri viðleitni.

Málfarspistill 1 – heilaga þrenningin.

Presturinn sagði í útvarpsmessu: „... sunnudagurinn eftir hátíð heilagrar þrenningu.“ Hér stendur *þrenning* í eignarfalli. Þetta þarf því að vera: „...eftir hátíð heilagrar þrenningar.“ Presturinn bilaði í beygingu eins af lykilorðum kristninnar. Við fyrirgefum honum auðvitað; eignarfallsmynd kvenkynsorða sem enda á -ing á nefnilega í vök að verjast: Prófið t.d., góðir lesendur, að spyrja börnin hvernig orðið *drottning* sé í eignarfalli eintölu með greini (Svar: drottningarinnar, ekki drottningunnar).

- Hvað gerði presturinn vitlaust?
- Hvernig er orðið þrenning í eignarfalli?
- Hvað á í vök að verjast?

Málfarspistill 2 – skammur og skamtur

Öll umræða um málfar verður einföld og skemmtileg ef við beitum hugtökum af nákvæmni. Ég fór í lyfjaverslun um daginn og heyrði apótekarann segja við viðskiptavin: „Þú átt skammt eftir.“ Maðurinn varð skelfingu lostinn en áttaði sig þó fljótt: Orðið *skammt* var nafnorð í þolfalli í máli lyfsalans (lyfjaskammtur), ekki lýsingarorðið *skammur* í hvorugkyni eintölu.

- Hvers vegna varð viðskiptavinurinn skelfingu lostinn?

Málfarspistill 3 – hoggið eða höggvið

„...er til var *hoggið* af miklu afli,“ segir í 11. kafla *Gunnlaugs sögu ormstungu*. Gamla orðabókin gefur einungis upp „höggvið“ sem lh.þt. af so. *höggva*. En vefur Árnastofnunar (bin.arnastofnun.is) sýnir bæði *höggvið* og *hoggið*. Börn eru leiðrétt: „Þú átt að segja *höggvið* en ekki *hoggið*.“ Slíkar „leiðréttingar“ eru óþarfar.

- Hvernig myndast lýsingarháttur þátíðar?
- Hvernig er lýsingarháttur þátíðar af *að höggva*?

Málfarspistill 4 – kauptu eða keyptu

Nú langar mig að nefna tvennt sem oft heyrast en telst ekki vera viðurkennt mál: *Ég vill* og (boðháttinn) *keyptu*. Kennari mætti biðja nemendur um að forðast boðháttinn *keyptu* og segja frekar *kauptu* – með þeirri röksemd að „keyp þú“ hljómi illa. Þá er sjálfsagt að minna á að 1.p.et.frsh. af so. að *vilja* er: **(ég) vil**, ekki *ég vill*. Margir eiga dálítið erfitt með að muna þetta. „Ég **vil** elska mitt land.“ Og: „Ísland ögrum skorið/ eg **vil** nefna þig.

- **Hvort er rétt, kauptu eða keyptu?**
- **Hvort er rétt (ég) vil eða (ég) vill?**

Málfarspistill 5 - frekar frekar

Kennari þarf að luma á einhverju óvæntu til að slá á óróann í bekknum. Og ef hann getur gert það með því að festa jafnframt í sessi málfræðiþekkingu nemenda, þá má hann vel við una. Hann skrifar á töfluna (með glotti): „Skólastjórinn ræður frekar gáfaðar konur.“

Hann lítur snöggt fram í bekkinn og spyr: Hvaða orðflokki tilheyrir „frekar“? Einhver segir að þetta sé lýsingarorð í kvenkyni, fleirtölu, þolfalli. Konurnar, sem skólastjórinn ræður til starfa, eiga þá að vera frekjur.

Annar nemandi segir að *frekar* sé þarna atviksorð. Þá gæti það átt við um lýsingarorðið „gáfaðar“ og sagt nánar til um það, þ.e. að um væri að ræða fremur gáfaðar konur.

Þriðji nemandinn tekur undir það sjónarmið að þetta sé atviksorð, en segir að það sé þarna í miðstigi; skólastjórinn vilji frekar (heldur) ráða gáfaðar konur en t.d. heimsku karla.

Það hefur eitthvað gerst í bekknum. Nemendur hafa komist að því að málfræðihugtök megi nýta í rökræðu um merkingu orða.

- **Hvernig er hægt að misskilja orðið *frekar* í setningunni: „Skólastjórinn ræður frekar gáfaðar konur.“**
- **Ef komma er sett á eftir „frekar“ í setningunni hér að ofan, hvaða orðflokk væri þá um að ræða?**

Málfarspistill 6 - Hver er asni?

Ég er áhugamaður um greinarmerki og tel að allir kennarar ættu að fara yfir reglur um þau með nemendum. Það er t.d. sjálfsagt að afmarka ávarp með kommu: „Heill og sæll, Guðmundur minn, og gleðilegt sumar.“

Lítum á eftirfarandi málsgrein: Umsjónarmaðurinn sagði skólastjórinn er asni. Án greinarmerkja leynast hér tvær andstæðar merkingar:

„Umsjónarmaðurinn,“ sagði skólastjórinn, „er asni.“

Og:

Umsjónarmaðurinn sagði: „Skólastjórinn er asni.“

- **Hvaða greinarmerki skipta höfuðmáli í setningunni fyrir ofan?**
- **Hver var asni?**

Málfarspistill 7 - Um plástra og meinlokur

Ég er enn í miðri kennslustund, og nú þarf ég að hreyfa aðeins við þeim sem farnir eru að dotta. Ég bið hópinn um að finna skemmtilegt orð sem megi nota yfir *plástur*. Þögn. „Meinloka,“ segi ég. Hlátur. En hvað um kirkjugarð? Þögn. „Nábýli,“ segi ég. Hlátur. Að lokum: Finnið annað orð yfir *garðyrkjumann*! Þögn. „Arfakóngur,“ segir kennarinn.

- **Hvernig getur orðið *meinloka* þýtt það sama og *plástur*?**
- **Hvernig getur orðið *nábýli* þýtt það sama og *kirkjugarður*?**
- **Hvernig getur orðið *arfakóngur* þýtt það sama og *garðyrkjumaður*?**



Málfarspistill 8 - vagma eða vagma

Hvernig er eignarfall fleirtölu af a) vagma; b) vagn? Það er dálítið merkilegt að í þeirri snilldarbók *Stafsetningarorðabókinni* (2006) stendur að ef.ft. af *vagma* sé *vagma*. Það væri þá í framburði alveg eins og ef.ft. af *vagn*: *vagna*. Auðvitað verður ef.ft. af *vagma* að vera *vagma*, sbr. vef Árnastofnunar (bin.arnastofnun.is).

- Hvaða „villu“ er að finna í stafsetningarorðabókinni frá 2006?
- Hvert er nefnifall eintölu af orðinu *vagna*?

Málfarspistill 9 - Jóhannes í Bónus

Hvernig væri að sýna fram á að *setningafræði* sé skemmtileg? Kennarinn: „Ég hitti Jóhannes í Bónus.“ Þögn. „Í Bónus hitti ég Jóhannes.“ Þögn. „Semsagt: Ég get tekið forsetningarliðinn ‚í Bónus‘ og fært hann til innan setningarinnar ef þessi Jóhannes er *ekki* hinn eini og sanni Jóhannes í Bónus. Með öðrum orðum: ‚Í Bónus‘ er í seinna tilvikinu alveg sjálfstæður setningarliður. Þessi Jóhannes var bara staddur í Bónus þegar ég hitti hann (hann hefur aldrei komið nálægt verslunarrekstri). Í fyrra tilvikinu er ‚í Bónus‘ aftur á móti óaðskiljanlegur hluti Jóhannesar. Ég hitti semsagt sjálfan Jóhannes í Bónus – inni á öræfum!

- Hvern hitti kennarinn í Bónus?
- Hvern hitti kennarinn inni á öræfum?
- Að hvaða leyti eru setningarnar: „Ég hitti Jóhannes í Bónus.“ og „Í Bónus hitti ég Jóhannes“ ólíkar?

Málfarspistill 9 - Gaga og Paris Hilton

Í slúðurdálkum dagblaðanna er margt til fróðleiks og skemmtunar. Nýlega stóð þetta í einum slíkum: „Það er ekki svo langt síðan Gaga og Hilton voru miklir vinir, en það vinasamband virðist ekki hafa enst lengi eins og svo mörg önnur hjá fræga fólkinu.“ Þetta gæti misskilist. Breytum orðalagi og segjum: „...en það vinasamband virðist ekki hafa enst lengi **fremur en** svo mörg önnur hjá fræga fólkinu.“ Við skulum nota slúðurdálkana til að vekja spennandi umræðu um orðalag og stíl.

- **Hvers vegna er betra að skipta út *eins og* í setningunni fyrir *fremur en*?**
- **Hvernig er sambandi Gaga og Paris Hilton háttað samkvæmt þessu?**

Málfarspistill 10 - yfir og undan

„Þeir kvörtuðu *yfir yfirgangi* hans og frekju,“ segir í nýrri skáldsögu. Í stílfræði er það stundum kallað *nástaða* þegar sömu orð eða orðhlutar standa þétt. Hér hefði verið fallegra að segja: „Þeir kvörtuðu *undan yfirgangi* hans og frekju.“

- **Af hverju er ekki gott að nota *yfir* í setningunni: „Þeir kvörtuðu *yfir yfirgangi* hans og frekju,“?**
- **Hvað er *nástaða*?**

Málfarspistill 11 - mánaðamót/mánaðarmót?

Kennum nemendum okkar að þekkja *eignarfall fleirtölu* þegar þeim er sýnt fram á muninn á *mánaðamótum* og *mánaðarmótum*. *Mánaðamót* eru mót tveggja mánaða, segir kennarinn. Orðið mánuður er þar í eignarfalli fleirtölu: *mánaða*. En *mánaðarmót* er mót sem haldið er, t.d. af hópi gamalla skólafélaga sem hittast á kaffihúsi einu sinni í mánuði.

- **Hvenær notum við mánaðarmót?**
- **Hvenær notum við mánaðamót?**

Málfarspistill 12 - Að skjóta eða skjóta ekki

Greinarmerki geta skipt sköpum í lífinu, sbr. skeytið „skjóta, ekki bíða“ sem átti að vera: „skjóta ekki, bíða.“ Í reglum um kommur segir að *ávarp* skuli afmarka með kommu: „Baulaðu nú, Búkolla mín, ef þú ert nokkurs staðar á lífi.“ En menn virða ekki þessa reglu, t.d. í tölvupósti. Ég hvet alla til að beita kommu í ávarpi í næsta tölvubréfi.

- **Hvort skrifa ég, „skjóta, ekki bíða“ eða „skjóta ekki, bíða“ ef ég vil ekki að það sé skotið?**
- **Hvað eru ávarpsliðir?**
- **Hvernig afmörkum við ávarpsliði?**

Málfarspistill 13 - Lamdir skríða draugarnir

Einnig mætti „vekja“ syfjaða nemendur með dæmum úr fyrirsögnum blaða. „Barinn á Hótel Borg“; „Skreið til Nígeríu“; „Láttnir þvo strætisvagna á nóttunni“. „Barinn“ er hér ekki nafnorð heldur lýsingarháttur þátíðar.; „skreið“ er nafnorð en ekki sögn í þt.; og orðið „láttnir“ er hér í merkingunni „neyddir/ þvingaðir/ fengnir til að gera e-ð: það er enginn draugagangur í þessum strætisvagnþvotti.

- **Hvernig má miskilja setninguna: „Barinn á Hótel Borg“?**
- **Hvernig má miskilja setninguna: „Skreið til Nígeríu“?**
- **Hvernig má miskilja setninguna: „Láttnir þvo strætisvagna á nóttunni“?**

Málfarspistill 14 - Af bláu fólki

„Það var Íslendingur, hann var að tala við enskan mann og hann var að útskýra fyrir honum að það hefði bláfátækur barnamaður frosið í hel, og það kom út svona: „A blue poor children man froze to hell.“ (Úr bókinni *Sögur úr Vesturheimi* 2012.)

- **Hvernig myndir þú snúa þessari setningu yfir á ensku: „bláfátækur barnamaður fraus í hel“.**

Málfarspistill 15 - Tíminn og vatnið

Í 12. kvæði í ljóðabókinni *Tímanum og vatninu* eftir Stein Steinar (munum að seinna *r*-ið í Steinarr er nefnifalls-*r*!) er þetta erindi: „Eins og naglblá hönd/ rís hin neikvæða játun/ upp úr nálægð fjarlægðarinnar.“ Kennari getur gert nemendum gott með því að ræða þessi orð. Hann þarf ekki að beita neinum lærðum hugtökum, en auðvitað sakar ekki að minnast á *refhvörf* eða *þversögn*. Lífið er þversagnakennt. (Hvað merkir annars lýsingarorðið *naglblá*? „Blá eins og nagli“, „blá eins og nögl“ eða „með bláar neglur“ eins og sumar nútímakonur?)

- Hvenær skrifum við tvö *r* í seinna nafni skáldsins Steins Steinars?
- Hvað eru *refhvörf*?
- Hvernig getur fjarlægðin verið nálæg?
- Hvernig myndir þú skýra orðið *naglblá*?

Málfarspistill 16 - Gaggar Mundi í laxveiði

Fjölmiðlar geta verið góð uppspretta fyrir umræður um málfar. Einn nemendi benti á fyrirsögn í blaði: „Laxveiðiár vonbrigða.“ Hún leynir á sér þessi. Hvers vegna? (Er það *árið* eða *árnar* sem valda vonbrigðum?)

„Í þann mund mundi Mundi eftir mundi Mundu,“ sagði annar nemandi. Hér er sami hljómur í fimm orðanna en merking aldrei sú sama. Æfingar af þessu tagi eru sagðar efla heilastarfsemina.

Þriðji nemandi: RAGGA GAGGAR. Hvað er sérstakt við þetta? Eða þetta: Á AGNES ENGA Á?

Svar (ef menn eru í vafa): Það má lesa þetta bæði aftur á bak og áfram

- Á hvaða tvo vegu má skilja fyrirsögnina: „Laxveiðiár vonbrigða.“
- Hvað er átt við með *mundi Mundu*?

Málfarspistill 17 - Kynjadýr og örnefni

Nemandi minn þekkir bandarískan lækni í Texas, sem á íslenska konu. Sá hefur það að tólmstundagamni að þýða íslensk örnefni og heiti beint á ensku. Dæmi: *Baby Bear Bay*, *Wrong River Parliament Easter*, *Screamrocks*.

Í þessu sambandi kemur upp í hugann smásaga Þórarins Eldjárns, *Lúlli og leiðarhnoðað* (úr bókinni *Ó fyrir framan*, 1992). Faðir sögumannsins var með „þýðingadellu“: „Cliff Richard hét Pétur Ríkharðsson, John F. Kennedy hét Jón Kenjadýr og Spike Jones Broddi Jóhannesson.“

- Hvaða örnefni á Íslandi eru: *Baby Bear Bay*, *Wrong River Parliament Easter*, *Screamrocks*?
- Hver er hinn íslenski Spike Jones?

Málfarspistill 18 - Kynjadýr og örnefni

Oxymoron (dæmi: „elskulegt hatur“) mætti vera erlenda heitið yfir *refhvörf*, sem Snorri Sturluson notar yfir það þegar tveimur orðum gagnstæðrar merkingar slær saman: *Þversögn* (*paradox*) er sama eðlis: Eruð þið ekki einfærir um þetta tveir? Hallgrímur Helgason beitir þessu stílbragði margoft í *Konunni við 1000*: „Það var þá sem ég uppgötvaði að Guð er guðleysingi“/ „starði út í sjónleysið og tuggði tannleysið“/ „fyrir utan var komið nátthljóð í þögnina“/„stríðinu var lokið og friðurinn úti“.

- Hvernig geta menn tuggið tannleysið?
- Hvað gæti verið átt við með setningunni: „stríðinu var lokið og friðurinn úti“?
- Hvernig getur Guð verið guðleysingi?

Málfarspistill 19 - Kynjadýr og örnefni

Lítum á örfá lýsingarorð Hallgríms Helgasonar úr skáldsögunni *Konan við 1000°*: (ég kom) slagsmáluð (heim)/ kápaðar (vinkonur)/ eyrnaspenntur (slúðurblaðamaður)/ stúlkufagrir (glókollar)/ strandbrún (kona)/ náttgrænt (gras)/ íshvít (hár)/ tómétinn (konfektkassi)/ vorkunnarfagur (piltur)/ ginóður (læknir).

- Hvernig ætli slagsmáluð kona sé?
- Hvað merkir að vera eyrnaspenntur?
- Hvernig er ginóður læknir?

Málfarspistill 20 - Kind á hvolfi

Í virðulegu dagblaði stóð að menn hefðu komið að „kind á hvolfi“. Sá sem skrifaði hefur ekki þekkt lýsingarorðið *afvelta*. Þau eru skemmtileg þessi lýsingarorð sem enda á -a og taka ekki beygingu: agndofa, ráðþrota, klofvega o.s.frv.

- Hvaða orð er betra að nota en „á hvolfi“ í fyrirsögninni Kind á hvolfi?
- Teldu upp fjögur lýsingarorð sem enda á -a og beygjast ekki.

Málfarspistill 21 - Áskeli og Áskatli

Ég fékk upphringingu frá góðkunningja að norðan. Talið barst að beygingum nafna, og hann sagði m.a. að sá mæti menntaskólakennari á Akureyri, Gísli Jónsson, hefði talið þágufallið „Áskeli“ eðlilegra en „Áskatli“, af því að nefnifallið væri ekki „Ásketill“. Góð röksemd. Í handbókum teljast þó þágufallsmyndirnar Áskeli og Áskatli jafngildar.

- Af hverju telur kunninginn að norðan að þágufallið Áskeli sé réttara en Áskatli?
- Hverngi er þágufallið af Áskell?
- Hvernig myndir þú beygja Þorkell í þágufalli.

Málfarspistill 22 - Bóndinn á Efstabæ

Hallgrímur Helgason sýnir frábær stíltílfir í bókinni *Konan við 100°*. Þar eru einnig dæmi um frumlega orðnotkun; lýsingarorðið „stritgrannur“ er t.d. haft um líkama „ömmu Veru“, þeirrar sem nefndi almættið jafnan „bóndann á Efstabæ“.

Gefum nemendum kost á að mynda ný samsett lýsingarorð eins og *slitgrannur* og finna upp ný heiti á alþekkt fyrirbæri eins og guð (=bóndinn á Efstabæ).

- **Hvers konar líkama er stritgrannur?**
- **Hver er bóndinn á Efstabæ?**

Málfarspistill 23 - Drósir ganga

Jóhannes úr Kötlum lék sér að málinu, m.a. með því að yrkja undir sérkennilegum bragarháttum. Í *afdráttarhætti* er fyrsti stafur hvers orðs úr fyrri víshelmingi tekinn framan af því, og seinni hlutinn myndaður með þeim stöfum sem eftir verða, sbr. eftirfarandi:

Drósir ganga,
dreyrinn niðar,
drjúpa skúrir.

- **Hvernig hljómar víshelmingurinn ef fyrsti stafur hvers orðs er tekinn burt?**



Málfarspistill 24 - Að reka minni til

Það er skemmtileg aðferð að láta nemendur mynda setningar þar sem tiltekin orðmynd birtist í ólíkum flokkum og merkingu. Orðmyndin „minni“ leynir t.d. á sér: Ég **minni** á að ég sagði konunni **minni** að mig ræki ekki **minni** til að hafa séð **minni** systurina þar sem drukkið var **minni** forsetans.

- Í hvaða orðflokkum er orðið minni í setningunni að ofan.

Málfarspistill 25 - Óskráð regla

Ég las nýlega ágæta þýðingu á góðri sögu. En þýðandinn brýtur á einum stað óskráða íslenska reglu: „Þegar hún kom heim eftir athöfnina ... sýndi mamma mér heiðurspeninginn.“ Hér stendur fornafnið á undan nafnorðinu sem það vísar til. Gerum því þessa breytingu: „Þegar mamma kom heim eftir athöfnina ... sýndi hún mér heiðurspeninginn.“

- Hvað reglu braut þýðandinn?
- Hvað eru óskráðar reglur?
- Hvað finnst þér um þessa óskráðu reglu?